

מלאכות למען ירושלים: חזונו האוטופי של צ"ר אשבי

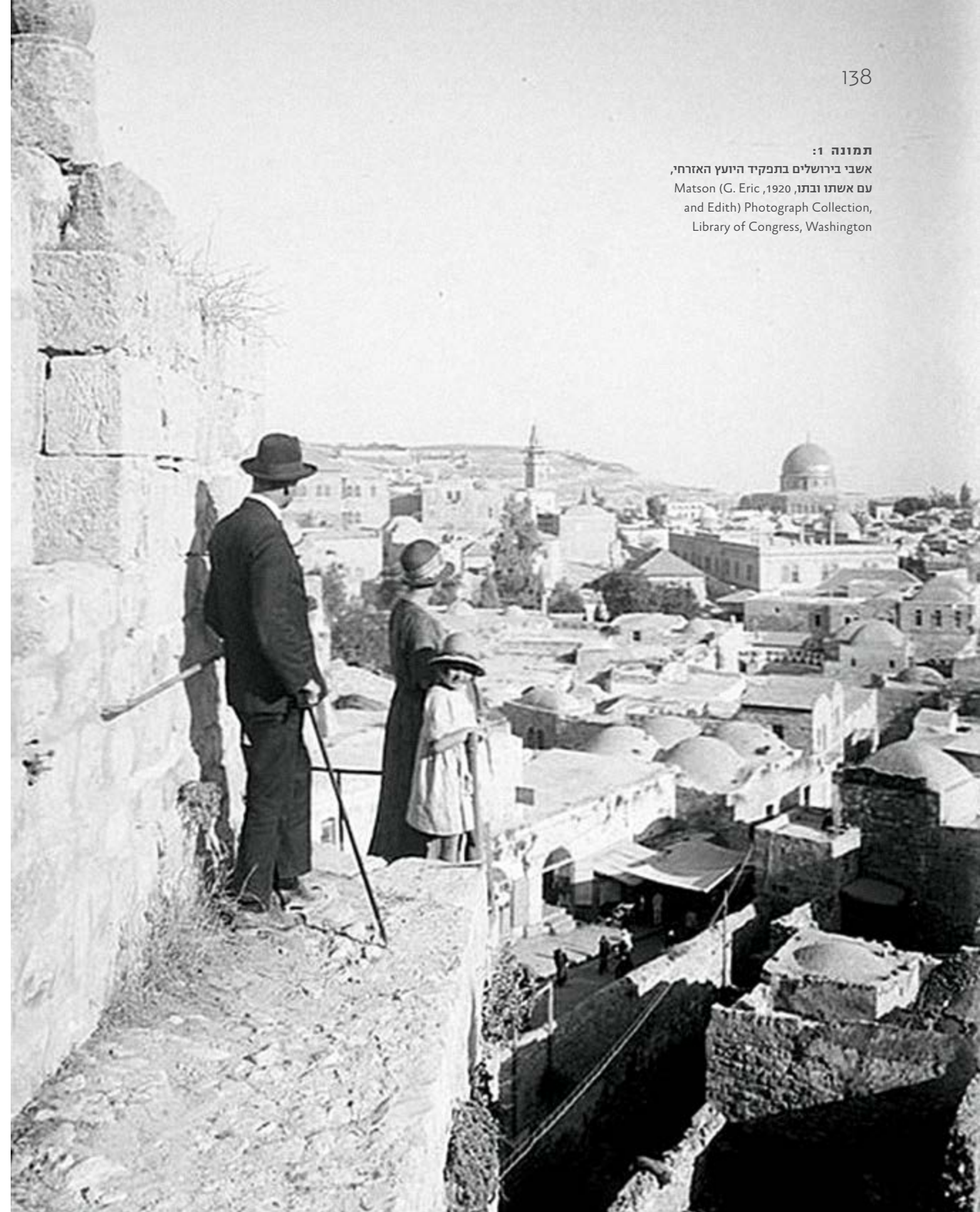
– רחל רפפורט

המלאכות המזוהות ביותר עם ארץ ישראל, אומנויות שאת תוצרתן אנחנו פוגשים בשווקים וחנויות למיניהם, מצויות בקרבנו כיום בעקבות פעולה מתוכננת היטב שהתרחשה כאן לפני כמאה שנה, יזמה שנועדה לקדם את ירושלים ותושביה על ידי הקמת קהיליית אומנים יוצרת, אשר תשמר את הקראפט המקומי ותקבל על עצמה גם את שיווק התוצרת וחינוך הדורות הבאים. הרעיון הזה גובה במטרה מוסרית, חברתית ופוליטית: יצירה ולימוד הקראפט בצוותא, טען אשבי, יצליחו למחוק יריבויות אתניות בין בעלי המלאכה, וכך תתרום פעילות זו לא רק לשגשוגה אלא לשלומה של ירושלים, העיר הקדושה לשלוש הדתות. במאמר יידונו היזמה הזאת, יסודותיה האידיאיים והאנשים שהשתתפו בה.

ד"ר רחל רפפורט, מרצה בכירה במחלקה לארכיטקטורה של המרכז האקדמי ויצ"ו ובמחלקה להיסטוריה ותיאוריה בבצלאל, מרצה בתכניות ללימודי המשך לתואר שני בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים של הטכניון, בהתמחות בשימור ו-MUSE בהנדסה עירונית. עם תחומי העניין שלה נמנים היסטוריה של ארכיטקטורה ואמנות מודרנית, תולדות העיצוב, אדריכלות הרנסנס והחינוך לארכיטקטורה. תחומי המחקר שלה עוסקים בארכיטקטורה בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי ובין היתר מתמקדים בפועלם של אריך מנדלסון, צ"ר אשבי ופטריק ג'ונס בארץ וכן בטקסטים של מרטין בובר על אודות הארכיטקטורה. פרסומיה דנים גם באינטר-דיסציפלינה ובטרנס-דיסציפלינה בחינוך לארכיטקטורה ובסטודיו/סדנה כשיטת לימוד.

תמונה 1:

אשבי בירושלים בתפקיד היועץ האזרחי,
עם אשתו ובתו, Matson (G. Eric, 1920 and Edith) Photograph Collection,
Library of Congress, Washington

הקדמה

אחת התכונות המרכזיות של קראפט מקומי היא היכולת לייצג את המקום שבו הוא נוצר. בימינו, אדם המטייל בעיר העתיקה או תייר המחפש מזכרות מן הארץ יבחרו בין כמה אומנויות שמייצגות את ירושלים, ובהרחה מייצגות את האזור כולו: קרמיקה ארמנית, רקמה פלסטינית, זכוכית חברונית, מוצרי עץ הזית, שטיחי צמר באריגת יד. העובדה שאומנויות אלו התפתחו ושרדו כאן מימי הטורקים ועד המאה ה־21, כנגד כוחות של תהליכי תיעוש, ייצור המוני וגלובליזציה, אינה תוצאה של מקריות ברוכה. אלו פרות של פעולה יזומה ומפורטת לפיתוח האומנויות וסיוע לאומנים המקומיים, אשר התנהלו כאן בראשית המנדט הבריטי. ליתר דיוק, אומנויות אלו חייבות את קיומן והישרדותן לעבודתו הנמרצת של צ"ר אשבי בירושלים בשנים שאחרי מלחמת העולם הראשונה.

הארכיטקט הבריטי הידוע צ'רלס רוברט אשבי (Charles Robert Ashbee) חי ופעל בירושלים בין השנים 1918–1922, בתוקף תפקידו כיועץ אזרחי של העיר וכמייסד ומזכיר של האגודה למען ירושלים. אשבי (1863–1942) היה חבר פעיל ובכיר בתנועת **הארטס אנד קראפטס**, תלמידו של ויליאם מוריס, אידאליסט, רומנטיקן, וסוציאליסט אוטופי. בלונדון ובכפר הוא היה אקטיביסט בנושאי החינוך לאמנות ומלאכה ושימור המורשת המקומית באומנות ובארכיטקטורה.¹

שנותיו של אשבי בירושלים הן פרק עמוס ופורח במיוחד לקראת סוף הקריירה שלו: פעולתו פורצת הדרך כללה אוסף רעיונות מקוריים אשר היו בסיס להתפתחויות רבות מאוחר יותר. אלא שפועלו של אשבי בארץ אינו ידוע מספיק, ולכן אינו מקבל את ההכרה המגיעה לו. מאמר זה מתעד את פעולתו הענפה של אשבי למען שימור האומנויות בירושלים וקידומן, ובוחן את משמעותה של פעילות זו בהיסטוריה של הקראפט בארץ ישראל.

אתחלתא ד'גאולה:

שחרור ירושלים, חנוכה תרע"ח, חג המולד 1917

על מנת להעריך את מלוא משקלו של פועלו של אשבי בירושלים, תחילה יש להזכיר את האירועים הרלוונטיים שקדמו להגעתו לארץ, ובמרכזם שחרור ירושלים בידי הבריטים.

סוף הסתיו בשנת 1917 היה גשום באופן בלתי רגיל; אדמת הקודש של ארץ ישראל הפכה לבוצ, ועל רקע גשום וביצתי זה התחוללו כמה קרבות מכריעים בין כוחות בריטיים לצבא הטורקי בתמיכת קצונה גרמנית. זה היה השיא של מה שאז כונה חזית פלשתינה (the Palestine Front), המערכה הצבאית על השליטה באזור הדרומי־מערבי של הקיסרות העות'מנית, שהחלה ב־1915 ונמשכה עד תום מלחמת העולם הראשונה.

יומיים בלבד לאחר כניעת העיר לכוחות הבריטים, ב־11 בדצמבר 1917, ערך מפקד הכוחות גנרל אדמונד אלנבי (Allenby) צעדת ניצחון דרך העיר החדשה. הוא הגיע עד שער יפו, שם ירד מסוסו ונכנס לעיר העתיקה ברגל, במחווה של כבוד למקומות הקדושים. סבל אזרחי רב נגרם במלחמה, וכשהוקראה להמון הכרזתו של המלך ג'ורג' החמישי, צהלה האוכלוסייה וראתה באירוע סימן לראשית הגאולה. התזמון היה מושלם, פלאי כמעט: נר ראשון של חנוכה תרע"ח, שבוע לפני חג המולד.² באותו היום הוטל ממשל צבאי על העיר; אוגוסטה ויקטוריה, אכסניית צליינים עצומה אשר נבנתה בהר הזיתים בעקבות ביקור הקיסר ויליאם השני בארץ ונחנכה ב־1910, נבחרה לשמש מטה כללי של הכוחות. מקום זה יהפוך לבית הממשל הבריטי, ביתם של המושל הצבאי ושל שני הנציבים העליונים הראשונים. שבועיים מאוחר יותר מונה לוטננט־קולונל רונלד סטורס (Storrs) למושל העיר – שבין היתר, ימלא תפקיד מכריע בענייני הקראפט בירושלים.³

סטורס היה דיפלומט מבטיח ומשכיל מאוד, בוגר צ'רטר־האוס (Charterhouse), אחד מבתי הספר היוקרתיים ביותר באנגליה, ופמברוק קולג' באוניברסיטת קיימברידג' (Pembroke College, Cambridge), שם למד לימודים קלאסיים. סטורס היה בלשן, שוחר אמנות ואספן של ציור מודרני. הוא שלט בתשע שפות ודיבר ערבית ועברית בלשון שוטפת. לאחר שירות בכיר במצרים וסדרה של תפקידים במלחמה, בגיל 36 הוא התמנה למושל הצבאי של ירושלים, (1917–1920) ולאחר מכן למושל האזרחי של ירושלים ויהודה (1920–1926).

2. בכך מילא גנרל אלנבי (General Sir Edmund Henry Hynman Allenby, 1861–1936) את הבטחתו לראש ממשלת בריטניה דיויד לוי ג'ורג' לשמח חג מולד עגום של אמצע מלחמה, והביא לעמו את ירושלים כמתנה. בקשתו של לוי ג'ורג' הייתה:

"תן לי את ירושלים לפני כריסמס" ["Jerusalem before Christmas"].

3. [Lieutenant-Colonel (later Sir) Ronald Henry Amherst Storrs (1881–1955)]

1. אין זה המקום לפרט את הקריירה המפוארת ואת הישגיו של אשבי. הביוגרפיה המרתקת שלו פורסמה לראשונה ב־1985 על ידי חוקר תנועת הארטס אנד קראפטס אלן קרופורד. בספרו, קרופורד מקדיש את הפרק השביעי בשלמותו לשנים של אשבי בארץ ישראל, ראו: Alan Crawford, "Jerusalem 1919–1922", in: C.R. Ashbee: Architect, Designer & Romantic Socialist, New Haven and London, 1985; 2nd edition, 2005, pp. 173–193

המצב בירושלים דרש פעולה מיידית, המתועדת ממקור ראשון באוטוביוגרפיה של סטורס.⁴ אוכלוסיית העיר, כשמונים אלף נפש, הייתה שרויה במחסור, מוכת אבטלה ועל סף רעב. מפליא להיווכח שבאותה מידה של דחיפות שבה סידר סטורס חלוקת קמח, סוכר ונפט לתושבים, הוא חש בחשיבות ההיסטורית והכמעט מטפיזית של כל צעד שעשה בעיר הקודש שזה עתה קיבל למשמורת. הוא הזמין את צ"ר אשבי לעזרתו כיועץ אמנותי לממשל. כך כתב בספרו:

מששמעתי על הימצאותו במצרים של הארכיטקט מר צ"ר אשבי, ידעו ותלמידו של ויליאם מוריס, חבר בחברה להגנת בניינים עתיקים⁵ ובחברת הנאמנות הלאומית,⁶ אדם מוכר בשל כישוריו והתלהבותו בנוגע לפיתוח אזרחי/עירוני על ידי אמנויות ומלאכות נלוות, כתבתי לו וביקשתי ממנו לבקר בירושלים ולכתוב דו"ח על האפשרויות בנושא זה. אותו דו"ח היה לנבט [שממנו צמחו] יומות רבות שנעשו מאז.⁷

יש לציין, שהמושג סטורס הכיר גם את אשבי היכרות אישית: עשרים שנה קודם לכן הוא שמע אותו מרצה על נושאים אלו בהרצאת אורח בצ'רטר האוס, בית הספר שבו הוא למד.⁸

צ'ארלס רוברט אשבי

צ"ר אשבי הוא דמות מרתקת בתולדות העיצוב המודרני. כשהגיע לארץ הוא היה בן 55, נשוי ואב לארבע בנות פעוטות. מבחינה אישית, שרה עליו ייאוש, בעקבות כמה שנים של אכזבות מרות לאחר קריירה מזהירה.

אשבי נולד בשנת 1863 לאב אנגלי ואם יהודייה מהנובר, גרמניה. הוא גדל כנוצרי והתחנך באוניברסיטת קיימברידג', שם למד היסטוריה בקינגס קולג' (King's College). כנהוג בבריטניה באותם ימים, הוא הצטרף כמתלמד למשרדו של הארכיטקט ג'פ בודלי (Bodley), וכך נהיה לאדריכל ומתכנן ערים. כפי שציין סטורס, הוא נמנה עם חסידיו המוכרים של ויליאם מוריס, והיה ממשיך דרכו בתנועת הארטס אנד קראפטס. בשנת 1888 ייסד אשבי במזרח לונדון בית הוצאה לאור אמנותי בשם בית אסקס (Essex House Press), וכן את הגילדה למלאכות יד (The Guild of Handicraft), מפעל קואופרטיבי שנועד להחזיר לבעלי המלאכה את הסיפוק בעבודתם, שנגזל מהם בגין המהפכה התעשייתית. מיזם זה היה מושתת על הגילדות של ימי הביניים; הוא קיבץ וחינך בעלי מקצוע מוכשרים ואפשר להם ליצור ולשווק מוצרים איכותיים בעבודת יד. בד בבד ניהלו האומנים אולפן להכשרת שוליות. בעקבות הצלחתם של מיזמים אלו, ב-1902 החליט אשבי להעביר אותם לסביבה כפרית; הוא בחר בעיירה צ'יפינג קמפדן באזור קוטסוולדס (Chipping Campden, Cotswolds), והקים אתם שם קהיליית אומנים ניסיונית.⁹

ארטס אנד קראפטס (Arts and Crafts) הייתה תנועה חברתית ואסתטית שהתפתחה בבריטניה במחצית השנייה של המאה ה-19 ככוונה לכונן מחדש את מלאכת המחשבת בעולם שהלך והפך תעשייתי ופונה ליצור המוני ממוכן; התנועה שגשגה עד למלחמת העולם הראשונה. מאפייני העיצוב העיקריים של תוצרי התנועה היו פשטות בעיצוב, הגנה על חפצים עשויים בעבודת יד ודגש על השימוש בחומרים מקומיים, וזאת מרצון לשמר את האותנטיות המקומית. בראייתה המערכתית, הכוללת כלכלה, חברה ופוליטיקה, הייתה תנועת הארטס אנד קראפטס לאחד מזרמי העיצוב המשפיעים ביותר והנוקבים מבחינה ערכית. כאמור, מנהיגה היה ויליאם מוריס (Morris), איש אשכולות, סופר, משורר, אמן, מעצב ואקטיביסט פוליטי. רעיונותיו של מוריס נבעו במישרין מתורתו של ג'ון רסקין, שבנעוריו למד תחתיו באוקספורד.

4. ראו: Ronald Storrs, *Orientalism, Nicholson & Watson, London, 1937*, pp. 336-338. האוטוביוגרפיה של סטורס הצליחה כל כך בזמנו, שהודפסו ארבע מהדורות בשנת פרסומה; כשנה מאוחר יותר יצא לאור בארץ התרגום לעברית: רונלד סטורס, זכרונות, תרגום: יצחק אי עבאדי, שלושה כרכים, תל אביב: מצפה, 1938. עד היום זה ספר הזיכרונות הטוב ביותר מבין הרבים שנכתבו על ידי אנשי שלטון בריטיים בתקופת המנדט.

5. S.P.A.B., The Society for the Protection of Ancient Buildings

6. The National Trust

7. סטורס מזכיר כאן את הזמנת דו"ח המלאכות, שהכין אשבי ב-1918. ראו: Ronald Storrs, "Preface", in: *Jerusalem 1918-1920*. Records of the Pro-Jerusalem Council, 1921, p. vi. כל הציטוטים המופיעים במאמר שמקורם באנגלית, תורגמו בידי המחברת רחל רפפורט.

8. ראו: Edward Keith-Roach, *Pasha of Jerusalem: Memoirs of a District Commissioner under the British Mandate*, Paul Bedle (ed.), London and New York, 1994, p. 55. קשר מוקדם זה בין סטורס לאשבי צוין בזיכרונותיו של אדוארד קית'רוין, שהיה קולגה של שניהם בירושלים. קית'רוין (1885-1954) היה איש שלטון בריטי בתקופת המנדט; כיהן כמושל מחוז ירושלים ומושל מחוז הגליל בין 1926-1945.

9. Chipping Campden, Cotswolds. אזור קוטסוולדס הוא חבל ארץ אנגלי בעל נוף ייחודי, מוגדר עד היום כאזור יופי טבעי יוצא דופן, ובו עיירות קטנות ששגשגו בעבר מגידול כבשים ותעשיית הצמר. הבנייה המקומית האיכותית מאוד מאופיינת בבתי אבן, בשימוש נרחב באבן גיר בעלת גוון זהוב. ציפינג קמפדן היא עיירה ממוקמת בצפון האזור, קרובה לעיר אוקספורד. בראשית המאה עמדה העיירה כמעט ריקה מתושביה; אשבי שיכן בבתי העזובים מאה וחמישים אומנים מתלמידים עם משפחותיהם, ויצר שם קהילת בעלי מלאכה הפועלת על פי עיקרון קואופרטיבי. על הגילדה למלאכות יד בציפינג קמפדן, ראו: C.R. Ashbee, *Craftsmanship in Competitive Industry: Being a Record of the Workshops of the Guild of Handicraft, and Some Deductions from the Twenty-One Years' Experience*, Campden (Gloucester) and London: The Essex Press, 1908; Fiona MacCarthy, *Simple Life: C.R. Ashbee in the Cotswolds*, University of California Press, 1981

ביטוי חזותי ברור לאתוס המרכזי בתנועת הארטס אנד קראפטס ניתן לראות, לדוגמה, בדימוי משנת 1890 שבכרטיס העונתי ל"חברה לתערוכת הארטס אנד קראפטס", שעיצב ולטר קריין (Crane).¹⁰ הדימוי מציג משמאל אמן, נושא פלטה וחובש ברט, ומימין אומן, נושא כלי עבודה ועטוף בסניר עבודה בסדנה. הם לוחצים ידיים כאות לשיתוף הפעולה ביניהם, כאשר עץ ענף ביניהם ברקע מרמז על השפע הצפוי בעקבות שיתוף הפעולה הזה.

השתתפותו הפעילה של אשבי בתנועת הארטס אנד קראפטס הפכה אותו לדמות ציבורית ידועה באנגליה וגם בארצות הברית וביבשת אירופה. זאת, בזכות פעילותו הרחבה כארכיטקט ומעצב פנים, היותו חבר פעיל בגילדה המכובדת של עובדי האמנות,¹¹ היותו צורף ומעצב תכשיטים מן השורה הראשונה¹² וכן בשל פרסומיו הרבים כסופר, משורר, תאורטיקן של עיצוב ומחנך לאמנות.¹³ לקראת שנת 1910 היה אשבי נתון ברצף של קשיים: בעיות כלכליות הביאו לפשיטת רגל של הגילדה למלאכות היד שייסד; הוא גם נאלץ לסגור את בית הדפוס שלו, ובד בבד נעצרה התקדמותם של כמה פרויקטים שתכנן והם לא יצאו לפועל. ב־1916, שנתיים לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה, שבור ומאוכזב מאי יכולתו להתגייס מפאת גילו, השאיר אשבי את משפחתו בצ'יפינג קמפדן ונסע למצרים ללמד אנגלית באוניברסיטה בקהיר,¹⁴ לאחר שבעקבות המלחמה היו חסרים בה מרצים. מקהיר הוא זומן לירושלים על ידי המושל הצבאי החדש, הקצין הבריטי רונלד סטורס. בירושלים הגה אשבי חזון אישי רב־שכבתי לעיר הקודש, חזון רומנטי ואידאליסטי אך בו־בזמן גם מעשי, הומניסטי ומתקדם. חזון זה היה תמהיל של המקורות הרבים והמשונים שהרכיבו את השקפת עולמו ותורתו; הוא כלל דימויים

תנ"כיים, בעיקר סביב דמותו של דוד המלך; הוא הכיל השאלות משירתו של וולט ויטמן ומן הציורים של הפרה־רפאליטים, בעיקר מציוריו של ויליאם הולמן־האנט;¹⁵ הוא נבע גם מן הרומנים של סר ולטר סקוט, בעיקר סיפור "הקמע",¹⁶ עקב ההקבלה של הבריטים לצלבנים שהייתה שכיחה באותם הימים. חזונו של אשבי לירושלים היה מבוסס על אידאות מן הרדיקליזם של סוף התקופה הוויקטוריאנית, כגון משנת האגודה הפביאנית¹⁷ ורעיון החיים הפשוטים של אדוארד קרפנטר,¹⁸ והושתת במפורש על רעיון האזרחות (civics), ביטוי של אשבי לאחריות מוסרית ורוח ציבורית הדואגת לטובת הכלל. חזונו של אשבי הושפע גם מחברותו בחברה להגנת בניינים עתיקים והתבסס על השקפותיה של תנועת ערי הגנים ועל התאוריות של חברו פטריק גדם על אודות החברה העירונית, חינוך האזרח והשתתפותו בקהילה.¹⁹ כמו כן, הוא התבסס על תורתו של ג'ון רסקין, על כל עקרונותיה של תנועת הארטס אנד קראפטס ועל האמונה בכוחו של החינוך לאומנות כדרך לחברה קואופרטיבית, סוציאליסטית ומאושרת יותר. זה היה חלום מורכב ואוטופי, אך להבדיל מאוטופיות ערטילאיות, התייחס אשבי לחזונו לירושלים, עיר דוד – "עיר המזמר הגדול", כלשונו²⁰ – כאל "אוטופיה פרקטית": אוטופיה כזו, שבמאמצים משותפים ובתכנון מדויק של כל צעד יהיה ניתן להביא להגשמתה. החזון הזה הכיל מטרה מוסרית, חברתית ופוליטית: יצירה ולימוד הקראפט בצוותא, טען אשבי, יצליחו למחוק יריבויות אתניות בין בעלי המלאכה וכך יתרמו לא רק לשגשוגה אלא לשלומה של ירושלים.

15. ויליאם הולמן האנט (1827-1910) William Holman Hunt, היה צייר אנגלי, מבין המייסדים של האחוזה הפרה־רפאליטית, אשר בא לארץ באמצע המאה ה־19. הוא השתקע כאן ובנה את ביתו בירושלים, ויצר כאן סדרת ציורים בעלי אופי מיסטי־דתי על רקע נופי ים המלח. אשבי והאגודה למען ירושלים סייעו להקים ספסל לזכרו של הצייר, סמוך למקום שממנו אהב לצפות בנוף.
16. ולטר סקוט (1832-1871) Sir Walter Scott, היה סופר, מחזאי ומשורר סקוטי. בין הרומנים ההיסטוריים שלו סיפורי מסעות הצלב. הסיפור השני בהם הוא "הקמע" ("The Talisman") שפורסם ב־1825, המתרחש בארץ, במחנה של ריצ'רד לב הארי.
17. האגודה הפביאנית הייתה תנועה סוציאליסטית בריטית אשר נוסדה ב־1884, על מנת לקדם את הסוציאליזם על ידי הנהגת סוציאלי־דמוקרטיה, ולא בדרכי מהפכה. מסוף המאה ה־19 ועד מלחמת העולם הראשונה הייתה האגודה פעילה ביותר, וחבריה האינטלקטואלים הניחו את יסודותיה של תנועת העבודה הבריטית, מפלגת הלייבור.
18. אדוארד קרפנטר (1844-1929) Edward Carpenter, היה משורר, סוציאליסט ופילוסוף אנגלי, בין מייסדיה של האגודה הפביאנית. קרפנטר פיתח אורח חיים ייחודי, פשוט וקרוב לטבע, נוטה לטבעונות ולקומוניזם פרימיטיבי. הוא ייסד כמה קהילות חקלאיות קטנות ששילבו עבודת כפיים עם עבודה אינטלקטואלית.
19. פטריק גדם (1854-1932) Sir Patrick Geddes, היה איש אשכולות סקוטי, בוטניקאי, סוציולוג, גאוגרף, תאורטיקן של עיצוב עירוני ובונה ערים בעצמו. כמו אשבי, גדם הגיע לארץ ישראל בתקופת המנדט וביצע כאן סדרת עבודות מרתקת, בהן התכנון הראשון של האוניברסיטה העברית ותכנון הרחבתה של תל אביב לכיוון צפון. המכונה בימינו "תכנית גדם". אשבי וגדם הכירו זה את זה ואף שיתפו פעולה באנגליה בכמה סוגיות ציבוריות. הם נפגשו שוב בירושלים, וגדם היה לאורח קבוע בביתו של אשבי בוואדי ג'וז בכל פעם שביקר בארץ.
20. "The City of the Great Singer".

10. ולטר קריין (1845-1915) Walter Crane, היה צייר, מאייר אמן קרמיקה בריטי וסוציאליסט, חבר פעיל בתנועת ארטס אנד קראפטס, תלמיד של ג'ון רסקין וחוג הפרה־רפאליטים, חבר של ויליאם מוריס וצייר אשבי, ודומה לו ולבוריס שץ ביצירת קומונות של אומנים. במקרה של קריין, מדובר בקומונות של מעטרי אריחים ואמני קרמיקה.
11. Art Workers' Guild.
12. ישנם שני אוספים חשובים של עבודותיו של אשבי כצורף ומעצב ריהוט: במוזאון ויקטוריה ואלברט (V&A) בלונדון, ובמוזאון ארטס אנד קראפטס ב־צ'לטנהם (Arts & Crafts Museum at the Cheltenham's Art Gallery & Museum).
13. מבין פרסומיו הרבים של אשבי על החינוך לאמנות והקשר בין מלאכה לאזרחות, חשובים במיוחד הבאים: C. R. Ashbee, *A Few Chapters in Workshop Reconstruction and Citizenship*, and *An Endeavour towards the teaching of Ruskin and Morris*, New York and London: Garland Publishing, 1978; Reprint of the 1894 edition of *A Few Chapters*, published in London by the Guild of Handicraft, Essex House; Reprint of the 1901 edition of *An Endeavour*, published in London by E. Arnold; C. R. Ashbee, *Should We Stop Teaching Art?* New York and London: Garland, 1978. Reprint of the 1911 edition published in London by B. T. Batsford; C. R. Ashbee, *Where the Great City Stands: A study in the New Cities*, London: The Essex Press, 1917.
14. Khedivial University of Cairo.

משימה ראשונה:

דו"ח על אודות האמנויות והאומנויות בירושלים וסביבתה

אשבי נענה מיד ובחפץ לב לקריאתו של סטורס. עם הגעתו לירושלים, מינה אותו סטורס ליועץ אזרחי של העיר.²¹ אלא שבינואר 1918 עוד לא הסתיים הקרב נגד הטורקים על ארץ ישראל. כך, כשהמערכה על פלשתינה עדיין אינה מוכרעת וקרבות מתחוללים בגליל, בהזמנת המושל הצבאי החל אשבי לאסוף מידע ולהכין סקר על אודות מצב האומנויות במחוז ירושלים. עבודה זו – הראשונה שלו בארץ ישראל – העסיקה אותו בחודשי הקיץ של שנת 1918, ובאוגוסט הוא הציג לסטורס את תוצאת חקירתו: "דין וחשבון על אודות האמנויות ואומנויות בירושלים וסביבתה" (להלן: דו"ח המלאכות).²² דו"ח המלאכות הוא מסמך מרתק בן 104 עמודים, מודפס במכונת כתיבה ומשולב ברשימות בכתב יד ובדימויים רבים: ארבעה רישומים מקוריים ו-130 תצלומים בשחור/לבן, מהם 91 תצלומים מקוריים מאת אשבי והאחרים משל הצלם ג'ון ויטינג, איש המושבה האמריקנית, חברו של אשבי בירושלים ועוזרו במשימות תיעוד רבות.²³

דו"ח המלאכות המרתק של אשבי סקר ופירט את מצב האמנויות והאומנויות – ארטס אנד קראפטס – בעיר ו"במחוזות הסביבה", נכון ל־1918. המסמך כלל הקדמה, סיכום ומפתח עניינים. תוכנו הכיל שישה פרקים שנעו בין תיאור המצב הקיים להתוויית מדיניות עתידית. הפרק הראשון דן בבנייה החדשה ובשינויים שחלו בעיר בשנים האחרונות; הפרק השני פירט את כל בתי הספר ומוסדות הדת שבהם לימדו או יצרו מלאכות; הפרק השלישי הוקדש לעבודות חקלאות וליחסן לאמנויות ולמלאכות; הפרק הרביעי דן בתלבושות לאומיות כמלאכת מחשבת; שני הפרקים האחרונים הוקדשו לחינוך לאומנויות בירושלים בעתיד הקרוב: הם עסקו בהצעת תכנית ל"בית הספר האזרחי המרכזי", שהיה אמור להיות בית ספר חדש לאומנות ולאומנות, ובתיאום בין בית הספר לשירותים אזרחיים אחרים.²⁴

מעניינת במיוחד ההקדמה של הדו"ח, שבה ניסח אשבי את כוונותיו. הוא הצהיר שתפקידו כולל מחקר ודיווח על אודות האמנויות והמלאכות של העיר ומחוזו, והגשת המלצות להתמודדות עם סוגיית השימור בעיר, ואף עידוד יצירה מחדש של אמנויות מתאימות לעיר בד בבד עם ייסוד בסיס עבודה כלכלי בעבורן. בין השאר, הוא כתב:

מושא הדו"ח הוא מעשי: יישום הרעיונות העירוניים/אזרחיים החדשים [...] בעיר וסביבה ספציפיים. מטרתו להראות כיצד ניתן, במצב הנתון, לבצע דברים מסוימים. ההצעות הן משני סוגים: אלו שיכולות לצאת לפועל באופן מיידי, כלומר בתנאי מלחמה [ועל ידי] "מנהל שטחי אויב כבושים",²⁵ ואלו שיתבצעו לאחר המלחמה, בקביעות. בכל המקרים, ההצעות הראשונות מתוכננות בהסתכלות עתידית לאלו האחרונות.²⁶

כציוני דרך לחקירתו העמיד אשבי הגדרות כוללניות מאוד. בדו"ח המלאכות הגדיר אשבי את המונח ארטס אנד קראפטס: "כל עיסוק אנושי אשר תחת פעולתו המידית של המוח מתבצע ביד, ובו לא מכונה או כוח מכני חוצצים בין המפיק והמוצר, אלא אם אותו כוח מכני נמצא תחת שליטתו הישירה של היוצר".²⁷ כמו כן, ואולי בניגוד למקובל, הבהיר אשבי שכל עיסוק אנושי המגיע לשלמות נקרא אמנות (ארט), כאשר השיטה שמביאה את אותו העיסוק לשלמות היא הקראפט. כלומר, כל עיסוק – ויהא זה בנייה, רקמה, בישול, צביעה, נגרות, טווייה וכיו"ב, מסוגל להיפך לאמנות אם העוסק בו מגיע לשליטה ולהתמחות במקצוע.²⁸ אשבי ארגן ומיין את האומנויות שהיו נהוגות בירושלים במבנה חד־משמעי, אולי ידוע לו מראש, ובו 11 קטגוריות ברורות: (1) אומנויות בסיסיות: מזון או הכנתו; (2) מלאכות חקלאיות; (3) מלאכות הבנייה ומקצועות קשורים לבנייה; (4) עבודות מתכת ומכונות; (5) אריגים וצביעתם; (6) תלבושת מסורתית ועבודות מחט (תפירה ורקמה); (7) חמר, קדרות, זכוכית ופסיפס; (8) דפוס וכתביה תמה; (9) מלאכות הקשורות למוזיקה; (10) מלאכות קודש; (11) שונות. על מנת שלא לקפח שום

21. "Civic Adviser to the City of Jerusalem", ראו להלן בהמשך המאמר.

22. השם המקורי של המסמך הוא: "Mr. C.R. Ashbee's Report on the Arts and Crafts of Jerusalem and District", להלן:

דו"ח המלאכות. מסמך זה לא פורסם מעולם. העתק אחד שמור עם ניירותיו של אשבי בארכיון המודרני של ספריית קינגס קולג', קיימברידג', אנגליה. בשנות השמונים של המאה העשרים הועבר לארכיון עיריית ירושלים העתק חלקי על ידי מנחם לוי, שהיה ארכיונאי ראשי. לאחרונה העלה מוזאון נטי לאינטרנט גרסה מקוונת של הדו"ח. אני פועלת לפרסום התרגום העברי של הדו"ח.

23. כתביו ואוסף תצלומיו של ג'ון ויטינג (1882-1951) שמורים בספריית הקונגרס בווישינגטון. ראו: "The Papers of John D. Whiting", Library of Congress, Washington [John Whiting Collection].

24. בניסוחו של אשבי, נושאי הדו"ח היו כדלקמן: "Modern Buildings and Change in the City during the last few years; Schools; and Religious Organizations Where the crafts are taught or practiced; Agriculture in relation to the arts and crafts National Costumes; Suggested Plan for the central Civic School; Coordination of the School with the civic services"

25. בין דצמבר 1917 ליולי 1920 נוהלה ארץ ישראל על ידי שלטון צבאי בריטי. בשל המעמד המיוחד של העיר, מיד לאחר כיבוש ירושלים מונה לה מושל נפרד. מנהל השטח הכבוש כונה "מנהל שטחי אויב כבושים", והיה כפוף לגנרל אלנבי, המפקד הראשי של חיל המשלוח המצרי, שהיה כפוף למשרד המלחמה בלונדון. בראש המנהל הצבאי עמד מושל צבאי, ולצדו מנגנון מנהלי ומנגנון פוליטי. ראו: "Occupied Enemy Territory Administration [O. E. T. A.]".

26. ראו: 1-2: Ashbee, "Report on the Arts and Crafts", pp.

27. שם, עמ' 4.

28. "Each can become an art if the craft be mastered", שם.

תופעה, הוא הוסיף קטגוריה אחרונה זו למלאכות שלא נמצא להן מיון מאחד.²⁹ די בהתבוננות בתת-החלוקה המדוקדקת של כל סיווג כדי להעריך את מידת הפירוט שהשיג אשבי בדו"ח המלאכות. לדוגמה, מעצם היותו ארכיטקט, מעניין לבדוק מה הוא כלל בקטגוריה השלישית, "מלאכות הבנייה ומקצועות קשורים". רשימתו כאן כוללת 11 התמחויות שונות, והן: סתתי אבן; עובדי מחצבה; בנאים; נגרי בניין וחרשי עץ; חרטי עץ; פסלים; נפחים; טייחים וסיידים; ציירים וצבעים; שרברים וגנים.

כדי לאתר בפועל את האומנים, במקום שלא הכיר ובשפות שלא היו שגורות בפיו, בתחילה פנה אשבי למוסדות הקהילתיים. הפדרציה הציונית וועדי הפטריארכיה היוונית אורתודוקסית, הכנסייה הלטינית והכנסייה הארמנית נענו לפנייתו, וגם ראשות העיר שיתפה פעולה. הוא קיבל מהם רשימות שמנו כחמישים מלאכות שונות, וציין שהרשימה רחוקה מלהיות שלמה.

אף שלטענת אשבי, הפיתוח המודרני וייצור בקנה מידה גדול בבתי חרושת כבר השפיע על כל האומנויות בארץ במידה כלשהי, בד בבד עם הכנת דו"ח המלאכות הוא צבר ידע רחב ומדויק על אודות כל אומן ואומן בירושלים ובכפרי הסביבה, על כל בית מלאכה וסדנה ותוצרתם ועל כל בית ספר או מוסד המחנך לאומנות. כך עמד לרשותו בסיס נתונים מעודכן, שיסייע לו לאתר ולגייס בעלי מקצוע לפעילויותיו העתידיות בעיר (תמונה 9). מבין האומנויות שנחקרו, נבחרו כמה מהן להיות החלוצות בפעילות התמיכה הציבורית: קרמיקה, זכוכית ואריגת יד, ובהמשך נוספו חרושת מתכת ועץ.

נוכחות ימי הביניים:

צלבנים, גילדות, והשראת 'ספר המלאכות' של אטיין בואלו

חידה היא כיצד הצליח אשבי להשלים את דו"ח המלאכות בזמן מלחמה, בתוך שבועות אחדים, בשפות ובסביבה שלא הכיר. הפתרון לכך טמון בהבנת המבנה הרב-שכבתי של מחשבותיו המורכבות. הדו"ח של ימי הביניים ליוו את אשבי בשיטוטיו בירושלים. ראשון ביניהם היה הד ממלכת הצלבנים, אשר הקטימה אותו. הוא היה שותף להקבלה שערכו אנשי צבא בריטים בינם לבין האבירים

29. שמות הקטגוריות במילותיו של אשבי: "Fundamental (food or its preparation); Agricultural, Building and Allied Trades; Metal Work and Engines; Textiles and Dyeing; Costume and Needle work; Clay, pottery, glass and mosaic; Printing and Writing; Crafts connected with Music; Religious Crafts; Miscellaneous and unclassified" בקטגוריית "שונות" הוא רשם, לדוגמה, צלמים, יוצרי אוכפים, יצרני נרות ועוד.

הצלבנים, בין המלחמה בחזית פלשתינה למסע צלב מודרני, שהרי הם הצליחו לגאול את ארץ הקודש מידי המוסלמים. דמויות של מנהיגי העבר שניסו לשווא לשחרר את ארץ ישראל כמו מלך אנגליה ריצ'רד לב הארי ומלך צרפת לואי ה־9 הציתו את דמיונם ומילאו אותם גאווה עצמית. ואולם כאמור, אשבי לא היה לוחם; היה עליו למצוא השראה מדמות אזרחית, אשר כמוהו, קשרה את העיר ואת האומנויות למקשה אחת.

אזכור אגבי במסה של ארגון הגילדות בימי הביניים הניע אותי להבין את פעילותו של אשבי בירושלים כבואה של אטיין בואלו, שהיה פרובוסט של פריז בין 1261-1271.³⁰ בפריז של ימי הביניים ממשל העיר ניתן לפרובוסט הסוחרים (prévôt des marchands) אשר ישב בראש מועצת העיר ושימש כראש הגילדות. בימי בואלו חולקו העיסוקים השונים של תושבי פריז לפי ותק ורמה מקצועית. משרתים ועובדים פשוטים היו בתחתית הסולם. אחריהם באו השוליות וחניכים מתלמדים, שהכשרתם ארכה בין חמש לשמונה שנים. בסיום תקופה זו הם נעשו "בעלי מלאכה" (artisans או craftsmen). בראש סולם הגילדות עמדו המסטרים, בעלי מקצוע ותיקים שהצליחו להעמיד עסק עצמאי והחזיקו בסדנה פרטית משלהם. אטיין בואלו כיהן בתקופת מלכותו של לואי התשיעי, המלך הצלבן, לימים לואי הקדוש.³¹ בשל כתוביו המפורסמים, היה בואלו דמות מופתית בעבור אנשי תנועת ארטס אנד קראפטס, ובפרט בעבור אשבי, שנוסף על היותו אדריכל היה גם חרש כסף וצורף דגול. בשנת 1260 חיבר בואלו את תקנון הצורפים,³² שכלל את חוקי כל גילדות הסוחרים בעיר, וב־1268 גם הגיש למלכו את ספר המקצועות – אוסף ראשון מסוגו וקטלוג מדוקדק של קרוב למאה מלאכות עיקריות מבין אלו שהיו אז בפריז, ובו הוא פירט את החוקים הפנימיים ונוהלי העבודה של כל מקצוע.

30. Étienne Boileau (1210?-1270). ז'אן דה ז'ואנוויל (1224-1317), Jean de Joinville, היסטוריון צרפתי ואיש סודו של לואי ה־IX מלך צרפת, תיעד את תולדות חיי המלך ובהם אתו לארץ ישראל (ראו להלן הערה 30). בספרו תולדות לואי הקדוש, הוא תיאר בפרוטרוט את דמותו של אטיין בואלו ומסר לקורא דימוי חיובי ומחמיא של האיש. יש לזכור שהפקידות הבריטית בתקופת אשבי וסטורס ראתה את עצמה כ"צלבנים חדשים"; אשבי היה יכול לדמות את עצמו כבואלו בירושלים. על אזכור בואלו במסה על הגילדות, ראו: זביגנייב הרברט, ברברי בגן, תרגום: מרתה ויורק סטנקביץ', ירושלים: כרמל, 2004, עמ' 105.

31. לואי התשיעי (1214-1270) היה מלך צרפת מ־1226 ועד מותו. הוא בילה ארבע שנים בארץ ישראל, והיה המלך האירופי האחרון שלקח חלק במסע צלב. בעבור זה, ובזכות הבאתו לצרפת של נזר הקוצים של ישו, הוכרז כקדוש, ומאז מוכר כסן-לואי (Louis IX, Saint Louis).

32. Étienne Boileau, "Goldsmiths' Statute of 1260". על פי ההערכה, במחצית השנייה של המאה ה־13, כאשר פעל בואלו, היו בפריז לא פחות מ־100 צורפים ברשומות הגילדה. להזכיר, אשבי היה צורף, חרש כסף ובונה גילדות בעצמו.

ספר זה מהווה כיום אוצר של מידע על קראפט בימי הביניים.³³

התקנות שליקט בואלו שמרו על זכויות האומנים ועמדו על חובותיהם; הן הסדירו את המלאכות בצרפת וקבעו תקן איכות, אך נוסף על כך היוו אבטיפוס ותבנית להסדרת פעילות הקראפט בערים רבות ברחבי אירופה. כך, הן המשיכו להיות בתוקף בחמש מאות השנים הבאות, עד המהפכה הצרפתית. מאה שנה מאוחר יותר, היה **ספר המקצועות** של בואלו מקור השראה בריתוקף למלומדי תנועת **הארטס אנד קראפטס**. סביר מאוד להניח כי ספר זה היה השראה ומודל בעבור אשבי בהכנת קטלוג האומנויות הירושלמיות בדו"ח המלאכות שחיבר ב־1918: אשבי בירושלים פעל בדמיון רב לפועלו של בואלו בפריז שש מאות וחמישים שנה קודם; השלד המוקפד של דו"ח המלאכות שלו ומבנה תוכנו מזכירים מאוד את המיון של בואלו. נוסף על כך, הפעילות של שניהם נשאה מטרה פוליטית-חברתית: לשמור על השקט האזרחי ולהבטיח איכות חיים משופרת ליוצרים-תושבים; אשבי היה יכול לדמות את עצמו כבואלו בירושלים.

תפקיד היועץ האזרחי

אחרי הצלחתו של אשבי בהכת דו"ח המלאכות של ירושלים וסביבתה בפירוט כה רב ובזמן קצר כל כך, יצר למענו סטורס את תפקיד היועץ האזרחי של העיר ירושלים (civic adviser to the city of Jerusalem) – משרה המזכירה את משרת אדריכל העיר בימינו, אך רחבה הרבה יותר מבחינת היקף וסמכויות. סביר להניח שההשראה למשרת היועץ האזרחי באה גם היא מתפקידו ופועלו של אטיין בואלו בפריז. התפקיד שיצר סטורס בעבור אשבי כרך בתוכו כמה מהסמכויות של פרובוסט הסוחרים הפריזאי כמו דאגה לניקיון הרחובות, שמירה על החומות, אחריות לשימור בנייני העיר, ניהול קהילת האומנים ודאגה למערכת ההכשרה של בעלי המלאכה.

במקום הזמנת סקר חד-פעמי, הציע סטורס לאשבי משרה קבועה בירושלים, אשר דרשה העתקת מגוריו לעיר לשנים מספר. לשם כך חזר אשבי לאנגליה בנובמבר 1918, ובריאיון לעיתון **אובזרב** הסביר את תפקידו החדש והצהיר:

מה מציע התואר יועץ אזרחי לעיר ירושלים? זה מעין אות, סימן שהעיר הוחזרה לידיים של אלו המחזיקים בה בירת כבוד, ושהם נחוישים לשמור עליה באהבה גדולה. יועץ אזרחי נשמע כמו – ואכן הוא, באופן מהותי – תוצר של הציביליזציה המודרנית ביותר שלנו. הוא האיש אשר להשגחתו נמסרה הדאגה לעיר. עיסוקו הוא לדאוג שהתפתחותה תכבד את יופייה ואת רווחת האזרחים. ואם ישנן ברשות העיר מצבות זיכרון מן העבר יהיה עליו להגן עליהן. ישנה ירושלים העתיקה, העיר בתוך החומות, שאותה יש לשמר, וישנם צמיחה ופיתוח בעיר החדשה, שיש לווסת.³⁴

זה היה ניסוח חדש לרעיונות שפרסם אשבי בעבר, על הערך החברתי של השמירה על העיר. אשבי היה חלוץ בנושא השימור; אדריכלות הממלוכים בירושלים הפליאה אותו באיכותה המעודנת והדאיגה אותו בפגיעותה.³⁵ עוד בשנת 1900, כאשר חנך את מפעל סקר השימור ללונדון, הוא כתב:

אנו מפצירים שמטרת העבודה שלפנינו תהא להפוך את החיים בעיר הגדולה לאציליים יותר ומהנים יותר בדרך אנושית. [...] עלינו לשמר, בעבור ילדיה ובעבור אלו שעוד יבואו, כל מה שהוא הטוב ביותר בעברה או היפה ביותר בהווה שלה [...] ולעודד בקרב אזרחיה אותה מודעות היסטורית וחברתית אשר היא הנכס הקדוש ביותר של כל קהילה מצוינת.³⁶

בפברואר 1919 חזר אשבי לירושלים. הפעם, הוא העביר לכאן את משק ביתו והביא אתו את משפחתו; הם התגוררו בבית ערבי ישן בשכונת ואדי ג'וז במזרח העיר.³⁷ אשבי עבד באינטנסיביות בלתי רגילה למען האמנויות בירושלים, עד קיץ 1922, שבו, בלא הסבר, החליט לעזוב את כל מיזמיו ולחזור לאנגליה.³⁸

34. ראו: "Jerusalem To-Day: Interview with the Civic Adviser. Repairing the Havoc of Ages, Archaeological Research", *The Observer*, November 1918. Sir Ronald Storrs' Papers, Pembroke College Library, III/1

35. התקופה הממלוכית בארץ ישראל השתרעה על פני מאתיים וחמישים שנה. היא החליפה את ממלכת ירושלים הצלבנית ב־1260 ונכנעה לשלטון העות'מני ב־1517.

36. ראו: 17. ראו: Hermione Hobhouse, London Survey'd: *The Work of the Survey of London 1894*, Swindon, 1994, p. 176

37. אשבי, אשתו זינט ובנותיו מרי, פליסיטי, הלן ופרודנס, אז בגילאים בין 18 חודשים לשמונה שנים. ראו:

Crawford, C.R. Ashbee, p. 176

38. מטבע הדברים, אנו מתמקדים בהמשך בעבודותיו של אשבי בנוגע לקראפט מקומי. על עבודתו הענפה של אשבי בירושלים כאדריכל ובונה ערים, ראו: Raquel Rapaport, "The City of the Great Singer: C. R. Ashbee's Jerusalem", *Architectural History, Journal of the Society of Architectural Historians of Great Britain*, Vol. 50 (2007): 171-210

33. ספר המלאכות, *Book of the Trades* [פריז], המדפיס הלאומי, פרסום משנת 1879. ראו: Etienne Boileau, *Le Livre des Métiers*, 1260, Analyse par René de Lespinasse et François Bonnardot, Paris, Imprimerie Nationale, 1879 על ההקבלה בין ספר זה לבין דו"ח על המלאכות בירושלים, ראו לדוגמה, פרק 2, "תקציר התקנות של קהילות בעלי המלאכה". בואלו פותח את מיון המלאכות בעיסוקים למזון ולהכנתו, בדיוק כפי שעשה אשבי. ראו: *Le Livre des Métiers*, 2: Classement des Métiers et Résumé des Statuts des Communautés Ouvrières. Premier Groupe: Alimentation

תמונות 2, 4, 5: מימין: צ"ר אשבי, **סמל האגודה למען ירושלים** (עיבוד על ידי רחל רפפורט על פי פרסומי האגודה למען ירושלים). מרכז ושמאל: פרסום פעילותה של האגודה למען ירושלים, **נשינון ג'אוגרפיק**, כרך 52 מס' 6, דצמבר 1927

באוסף התצלומים של ג'ון ויטינג, השמור בספריית הקונגרס בווישינגטון, ניתן לעקוב אחר פעולותיו של אשבי בתפקיד היועץ האזרחי וככוח מניע באגודת פרויג'רוזלם. באחד מהם, כנראה משנת 1920, נראה אשבי, מלווה באשתו ז'נט ובתו פליסיטי, בודק את מידות העבירות של הטיילת מעל החומות לפני פתיחתה לציבור. זאת, מעל הרובע המוסלמי, כשהר הזיתים ברקע והמבט משער שכם פונה להר הבית, שהיה אז בתהליכי שיקום. (תמונה 1)

אשבי הכין את עלוני האגודה, ובהם פירוט של שבע מטרות. המטרה החמישית הייתה "עידוד אומנויות, מלאכות יד ותעשיות במחוז ירושלים, בהתאמה ליעדים הכלליים של האגודה". חשוב לציין, שאשבי גם קיבל על עצמו את עיצוב הסמל של פרויג'רוזלם והרעיף עליו משמעויות רבות. הוא צירף סימבולים של שלוש הדתות, הרואות את ירושלים כעיר קודש: סהר האסלאם מימין, מגן דוד באמצע, ובמרכז צלב ירושלים, סמל ממלכת הצלבנים, שילוב ששיקף את שאיפת חברי האגודה לשימור ולהתפתחות באחדות ובהרמוניה. כמו כן, למסגרת העגולה של הסמל הוא בחר דוגמה המחקה תבנית של אבלק – שילוב של אבנים בהירות וכהות האופייני לבנייה הממלוכית בירושלים ולבנייה הרומנסקית באירופה. סיממת האגודה – ציטוט של פסוקים מספר תהילים פרק מ"ח בתרגום המלך ג'יימס – נלקחה מן התנ"ך והופיעה גם היא בסמל. הטקסט היה כתוב באותיות רומיות, כשכל מילה מופרדת על ידי נקודה, כמו במצבות עתיקות: "סָבוּ צִיּוֹן, וְהִקְפִּיפוּהָ; סָפְרוּ, מִגְדָּלֶיהָ. שִׁיתוּ לְבָבְכֶם, לְחִילָהּ – פִּסְגוּ אֲרָמְנוֹתֶיהָ: לְמַעַן תִּסְפְּרוּ, לְדוֹר אַחֲרָיוֹן".⁴¹ (תמונה 2)

דוד אוהנסיאן, הבאת הקדרים הארמנים ותעשיות אומנותיות אחרות

מבין האומנים שפגש אשבי בירושלים, נותרו עדויות על קשרי עבודה אישיים שלו

קצרה היריעה מלסקור כאן את מלוא ההיקף של עבודתו בירושלים; להלן אציג דוגמאות נבחרות של פועלו, המשקפות בדרך הטובה ביותר את חזונו של אשבי לעיר, את הקשר ההדוק שראה בין קראפט למוסר ואת ההזדמנות שזיהה לאחר המלחמה ליצירת קהילה אוטופית בירושלים, אשר תקרב את גאולתה הסוציאליסטית: ייסוד האגודה האזרחית-אומנותית, מיסוד אומנות הקרמיקה הארמנית, הניסוי האוטופי-אנתרופולוגי שערך בעיצוב הפנים של מעון הנציב העליון וכינון בית הספר האזרחי לאומנויות.

'פרויג'רוזלם': ייסוד האגודה למען ירושלים

תולדה ישירה של דו"ח המלאכות הייתה ייסוד פרויג'רוזלם (האגודה למען ירושלים) ב-1918, אחת היזמות האציליות ביותר מתקופת המנדט ונקודת מפנה מרכזית בשיתוף הפעולה בין סטורס לאשבי.³⁹ מטרותיה של אגודת פרויג'רוזלם היו שאפתניות וברורות: "שימור וקידום האינטרסים של ירושלים, מחוזה ותושביה". האגודה הצליחה לאחד תחת כנפיה קבוצה של אזרחים ראשונים במעלה אשר ייצגו כל העדות הדתיות בירושלים. סטורס היה הנשיא, אשבי המזכיר הכללי, והצטרפו אליהם, בין היתר, ראש העיר, מנהל אגף העתיקות, המופתי של ירושלים, אליעזר בן יהודה, דוד ילין וחברים של אשבי כמו הצלם ג'ון ויטינג, איש המושבה האמריקנית, והמתכנן פטריק ג'סט. בסך הכול מנתה המועצה 32 חברים אשר דנו, החליטו והצליחו להוציא לפועל כמות מרשימה של מיזמים.⁴⁰

39. שם האגודה המקורי היה: The Pro-Jerusalem Society. אשבי וסטורס מכנים אותה בקיצור בכתוביהם "Pro-Jerusalem". פירוט על פעולותיה של האגודה ומשמעותה לעתיד העיר, ראו: Raquel Rapaport, "1918-26, Jerusalem: 'Walk about Sion and go round about the Towers': The Pro-Jerusalem Society", in: *Conflicting Visions: Architecture in Palestine during the British Mandate*, PhD diss., Welsh School of Architecture, Cardiff University, 2005, pp. 48-64

40. רשימת הוועד המנהל של האגודה למען ירושלים פורסמה בקביעות בעלון שלה, וכללה את החברים הבאים: President: Ronald Storrs C.M.G., C.B.E., District Governor of Jerusalem, Council: Hon Secretary: C.R. Ashbee, Civic Advisor to the City of Jerusalem; Hon. Member: The Rt Hon. Viscount Milner K.C.B. Members: The Major of Jerusalem, The Director of Antiquities, His Eminence the Grand Mufti, His Reverence the President of the Franciscan Community, the Custodian of the Holy Land, His Reverence the President of the Dominican Community, His Beatitude the Greek Patriarch, His Beatitude the Armenian Patriarch, The President of the Jewish Community, The Chairman of the Zionist Commission, Le Rev. Pere Abel, Ecole Biblique de St. Etienne, Le Capitaine Barluzzi, M. Ben Yahuda, Cap. K.A.C. Creswell M.B.E., Inspector of Monuments G.S., O.E.T., Prof. Patrick Geddes, R.A. Harari, Musa Kazem Pasha El Husseini, Ex Major of Jerusalem, Capt. Mackay, Inspector of Monuments, G.S., O.E.T., Mr. Meyuhas, Mr. Lazarus Paul, acting representative of the Armenian Patriarch, Col. L. Popham, Mr. E.T. Richmond, Mr. D.G. Salame, Ex vice Major of Jerusalem, Dr. Nahum Slousch, Mr. Jacob Spafford, Col. Waters Taylor, C.B.E., Le Rev. Pere Vincent, Ecole Biblique de St. Etienne, Mr. John Whiting, Hon. Treasurer, Mr. David Yellin, Vice Major of Jerusalem

41. תהילים מז, 13-14. אשבי השתמש בתרגום האנגלי מן המאה ה-17, המכונה "גרסת המלך ג'יימס": "Walk about Sion and go round about the towers thereof; Set up her houses that ye may tell them that come after"

עם שלושה אומנים בולטים: פאריס "הזקן", נגר אומן ומורה מנחה בסדנת הנגרות בבית היתומים שנלו; שוקרי בטטו, אורג אומן, מנהל ומנחה סדנת האריגה של בית הספר האזרחי לאומנויות; והחשוב מכולם – דוד אוהנסיאן, אמן קרמיקה ארמני בעל מוניטין בין-לאומי, שהובא לירושלים בסיוע אגודת פרויג'רוזלם.⁴² בין המיזמים הראשונים של פרויג'רוזלם היה תיעוד ושיקום מבנה כיפת הסלע, מסגד עומר, מבנה מתומן מסוף המאה השביעית, שהם ראו בו ובחומות את סמל העיר. את העבודה הזאת ניהלו שני חברי הוועד המנהל של האגודה: האדריכל א"ת ריצ'מונד, שהיה אחראי לשיקום כל הר הבית, וקפטן קא"ק קרסוול, שמדד ותיעד את המונומנטים.⁴³

מאחר שמסגד עומר מחופה אריחי קרמיקה מעוטרים באינטו טעם, אשר ניזוקו עם הזמן והיו חסרים, ניכר צורך דחוף להציל את חזיתות המבנה. לשם כך, יזם אשבי להביא לירושלים את האמן דוד אוהנסיאן עם שני בעלי המלאכה שלו, בליאן וקרקשיאן, פליטים ארמנים מעירית הקדרים קוטהיה במזרח אנטליה. למעשה, שלושתם היו הגרעין של אומנות הקרמיקה הארמנית בירושלים. מפעל זה קיבל דחיפה עצומה לאחר שבחפירות הארכאולוגיות בהר הבית התגלו התנורים לשרפת אריחים חליפיים, אשר התקין במאה ה-16 סולימן המפואר,⁴⁴ כאשר אף הוא התכוון

לשקם את חזית כיפת הסלע השברירית. עד מהרה העמיד אוהנסיאן סדנה שהצליחה לחקות את האיכות המעולה של האריחים המקוריים ואת צבעוניותם המרהיבה. עם זאת, בקרת האיכות הקפדנית של אומני פרויג'רוזלם פסלה אריחים רבים, עד לקבלת מגוון הצבעים באיכות הדרושה לשיקום המבנה, שנשרפו בתנורי סולימן המפואר. [תמונה 3]

תמונה 3:
אריח קרמיקה ארמנית
שהוכן לשיקום חזיתות
כיפת הסלע, באדיבות
פליסיטי אשבי, צילום:
רחל רפפורט

42. Old Faris, Shukri Batato, David Ohanessian. דוד אוהנסיאן (1884-1952) אמן אריחי קרמיקה וקדר, בא לארץ ביזמת אשבי ב-1918 ונשאר בירושלים עד 1948. עם קום המדינה עבר להתגורר בבירות עד מותו. על אוהנסיאן והשפעתו בהקשר בין-לאומי, ראו: John Sweetman, *The Oriental Obsession: Islamic Inspiration in British and American Art and Architecture 1500-1920*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, pp. 203, 209-210, 294 n.91. רק לאחרונה החלו החוקרים להתעניין בדמותו של אוהנסיאן ובעבודתו בארץ, ראו: Nirit Shalev-Khalifa, "David Ohanessian: The Founder of Armenian Ceramics in Jerusalem", in: Nurith Kenaan-Kedar (ed.), *Birds of Paradise: Marie Balian and the Armenian Ceramics of Jerusalem*, Tel Aviv: Eretz Israel Museum, 2000, pp. 14-21; נורית כנען-קידר, "הקרמיקה הארמנית של ירושלים: שלושה דורות, 1919-2000, תל אביב וירושלים: מוזיאון ארץ ישראל ויד יצחק בן-צבי, 2002.

43. Captain K.A.C. Creswell M.B.E Major E.T. Richmond. 44. סולימן הראשון, המכונה "המפואר" (1494-1566), סולטן האימפריה העות'מאנית מ-1520 ועד מותו. פטרון הארכיטקטורה והאומנויות, שיקם את מסגד עומר ובנה את חומות העיר העתיקה בירושלים.

פעילותה של פרויג'רוזלם ותעשיית הקדרות הארמנית עוררו עניין בין-לאומי. לדוגמה, במהדורת חג המולד של שנת 1927, שהוקדשה לירושלים עיר הקודש, פרסם עיתון החברה הגאוגרפית האמריקנית תמונה של סדנה לעיטור כדים בירושלים, ולצדה טקסט נלווה: "קדרים ארמניים מחזירים לחיים אמנות כמעט נשכחת. בימיו של סולימן המפואר, אריחי קרמיקה מעוטרים נוספו לכיפת הסלע."⁴⁵ המונח שהם השתמשו בו היה "faience work" – אומנות עיטור כלי חרס בגלזורה צבעונית, זיגוג אטום מתחמוצות מתכתיות, במקרה זה אלו תחמוצות בדיל. הטקסט פירט עוד: "לאחרונה התגלו התנורים המקוריים, וקדרים בתמיכת האגודה למען ירושלים מחליפים את האריחים הניזוקים או החסרים ובכך הם מחיים את כל אומנות הקרמיקה בירושלים"⁴⁶ [תמונות 4, 5]. ההמשך הוא סיפור הצלחה בן מאה שנה: הקרמיקה הארמנית הייתה לאחת האומנויות המסורתיות של ירושלים.

בד בבד, תמך אשבי ועודד דרך תקציבי פרויג'רוזלם את תעשיית חפצי חן ומלאכות קודש מעץ זית. תעשיית עץ הזית, כפי שהעלה אשבי במחקרו, מקורה בתקופה הביזנטית, והיא פותחה במאות ה-16 וה-17 על ידי נזירים פרנציסקנים שלימדו את אומנות הגילוף בעץ. לגילוף בעץ הזית נוספו ערכים נלווים שהניעו את הצלחתו: זה עץ מקומי, קל יותר לגילוף מעצים אחרים, וניתן לעבדו בדיוק רב בעזרת כלי יד פשוטים ובטכניקות מסורתיות; עץ הזית מציע מבחר גוונים עשירים ויפים מאוד, הניתנים להדגשה על ידי טכניקות גימור שונות, ונוסף על כך, זה עץ בעל מטען תרבותי וסמלי רב, המוזכר בתנ"ך ובברית החדשה. אגודת פרויג'רוזלם תמכה בתעשייה הזאת, והיא ממשיכה לשגשג בירושלים ובבית לחם עד ימינו.

בו-בזמן דאגה פרויג'רוזלם לשיקומה של מלאכת ניפוח זכוכית העתיקה, שהייתה בסכנת כליה. אשבי חקר ומצא שבשנים שלפני המלחמה צומצם מספר בתי המלאכה מ-32 לשבעה, ובעקבות המלחמה נסגרו כל השבעה.⁴⁷ מגבלות הזמן של האומנים, אשר עסקו במלאכתם רק בזמן הפנוי שבין העבודות החקלאיות, והתחרות עם המערב, כך כתב, פעלו כנגד מאמציו לשקם את הסדנאות ולפתוח אותן מחדש. אשבי ביקר בסדנאות המסורתיות בדרך לחברון ותיעד את הצורות הנחפיות של כדי הזכוכית החברונית, שצבעם כחול אופייני. צורות אלו מקורן באמנות הפניקית, שהרומאים העתיקו מאזור החוף אל יהודה. הן לא השתנו אלא

45. ראו: *The National Geographic Magazine*, Vol. LII, No.6, December 1927. שם.

47. ראו: Ashbee, C. R., ed., *Jerusalem 1918-1920: Being the Records of the Pro-Jerusalem Council during the Period of the British Military Administration*, London: John Murray, 1921, p. 33.

דו"ח האומנויות שהכין אשבי בעבור הממשל שלוש שנים קודם לכן עזר לו מאוד במשימה: בעקבות הדו"ח, הכיר אשבי מקרוב כל בית מלאכה אשר יצר עבודה איכותית בעיר ובסביבתה. מרשימות האומנים שליקט, הוא שכר עכשיו צוותי בנאים, אורגים, רפדים, נפחים ונפחי זכוכית; לעבודות העץ הוא צירף קבוצות נגרים וחרטים, לעבודות הקרמיקה היו לו יוצרי אריחים ומעטרי כדים. בסך הכול, בתוספת בעלי מלאכה אחרים שהועסקו על בסיס יומי וצוות תופרות ועובדים זוטרים, מנתה הקבוצה כחמישים בעלי מלאכה.

התיאום בין חברי הקבוצה הזאת לא היה פשוט. עקב המבנה העדתי של אוכלוסיית ירושלים כללה הקבוצה בני קהילות שונות, כאשר לכל אחת שפה משלה ולכולן היסטוריה עגומה של יריבות שבטית. לדברי אשבי: "מבין ארבעת מנהלי העבודה שלי, אחד דיבר יוונית, ערבית וצרפתית; השני ערבית, צרפתית וארמנית; השלישי גרמנית וערבית; והרביעי ערבית וטורקית. בין היהודים [...] השפות היו יידיש, פולנית, רוסית [...] עברית קלסית ואנגלית ניו יורקית משובשת".⁵²

אשבי פקפק: "כיצד כל הגזעים והדתות האלה, בעלי מסורות ומנהגים שונים כל כך, יצליחו לעבוד יחד?" הוא תיאר איך למרות הקשיים הוא בטח בכוחה המרפא של עבודת הכפיים. גאוות האומן בעבודתו, כתב, תגרום לו לכבד את כישרון חבריו, ועם הזמן, כך האמין, תמחק ותבטל את העוינות העדתית. חזונו האוטופי של קהילה שלווה המפיקה יחד עבודה יצירתית התחזק לאורך "הניסוי". העירוב האתני שיצר היה עלול להיות מתכון לכישלון, "אך מיומנות ואהבת המלאכה – ערמתה של יד ימינו של האדם – הפכו כאן, כפי שקורה לעתים קרובות בתולדות האדם, לסגסוגת מעולה".⁵³

ואכן, אשבי דיווח כי עד מהרה, אומנים שלא הכירו לפני כן ואף חשדו זה בזה, עזרו זה לזה ותמכו בעבודה המשותפת. אשבי תיאר את אנשי הקבוצה "עובדים, צוחקים ובסוף סועדים יחד בהרמוניה". היה לו חשוב להדגיש כי הישגי "הניסוי" לא היו אומנותיים בלבד: "לכל המיזמים הקונסטרוקטיביים בקראפט יש צד הומני, יש להעמיד אותם במבחן האנושיות לא פחות מאשר במבחן האסתטיקה".⁵⁴

מכורח היותן עשויות בעבודת יד: דומות אך לעולם אינן זהות זו לזו. אשבי פרסם לדוגמה תצלום של כד קטן ב"רשומות ה'אגודה למען ירושלים' 20-1918", שסימנו "איור מס. 61". הוא בדק את חומרי הגלם המקומיים – חול, חמר לבניית התנורים, נתן פחמתי מים המלח,⁴⁸ ורשם את תהליך הפיכת הזכוכית השקופה לגוון כחול כהה בתוספת הקובלט ולטורקיז מרהיב בתוספת נחושת. אומנות ניפוח הזכוכית החברונית בת מאות השנים, שהייתה על סף היעלמות, נתמכה על ידי אגודת פרוג'רוזלם והמשיכה עד ימינו, הגם שכיום היא שורדת בקושי רב.

'הניסוי': עיצוב פנים בארמון הנציב הישן

בקיץ 1920 הגיע לארץ סר הרברט סמואל (Sir Herbert Samuel), הנציב העליון הראשון, וכך התחיל הממשל האזרחי הבריטי בארץ ישראל.⁴⁹ פעילותה של אגודת פרוג'רוזלם תאמה בדיוק את רעיונותיו וכוונותיו של סמואל. הוא התמנה ליושב ראש לשם כבוד של פרוג'רוזלם, ובכך פרש את חסותו הרשמית והמלאה על הארגון. הוא אף הנחיל מדיניות שלפיה העניקה הממשלה תמיכה כלכלית לאגודה בסכום הזהה לסכום התרומות שגייסה האגודה.

לשם השתקעותו בירושלים, בחר סמואל כמה חדרים באכסניית אוגוסטה ויקטוריה שעל הר הזיתים, והפך אותם למושב הפרטי הרשמי. הוא התלבט: האם

לרכוש את הצידו הדרוש בחנות יוקרתית באנגליה ולשלוח את הדברים בספינה, כפי שנהגה הפקידות הבחירה ברחבי האימפריה, או שמה להעז ולבדוק מה ניתן ליצור בארץ ישראל על ידי אומנים מקומיים.⁵⁰ התוצאה הייתה מה שאשבי מכנה בכתביו "הניסוי" (the experiment), אולי ההגשמה השלמה ביותר של חזונו לירושלים.⁵¹ אשבי קיבל הזמנה לעצב, לרהט ולצייד ארבעה חללים: חדר המגורים, חדר האוכל, לשכתו הפרטית של סמואל וחדר השינה וההלבשה (boudoir) של גב' סמואל. (תמונה 6)

תמונה 6: חדר המגורים במעון הנציב העליון הרברט סמואל, בית הממשל הישן, אכסניית אוגוסטה ויקטוריה, ירושלים, 1921. אשבי פרסם תמונה זו ברשומות האגודה למען ירושלים, 22-1920

48. סודיום קרבונט או סודה לכביסה, Na₂CO₃, מרכיב יסוד בייצור זכוכית.

49. הרברט סמואל (1870-1963), איש מדינה, דיפלומט ופילוסוף בריטי, יהודי, חבר פרלמנט מטעם המפלגה הליברלית ושר בממשלת בריטניה; הנציב העליון הראשון בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי, כיהן בין 1920-1925.

50. "Should this be done from England, by Maple or Waring, or some other firm, or could it be done in Jerusalem by local craftsmen?" Ashbee, *The Second Pro-Jerusalem Records*, 1924, p. 60

51. לפירוט על עיצוב חדרי הרברט סמואל, ראו: "Men working happily and humanly together: 'Ashbee's Interior Design' for the Old Government House", in: Rapoport, *Conflicting Visions*, pp. 76-90

Ashbee, *The Second Pro-Jerusalem Records*, 1924, p. 61.

52. ש.מ.

53. ש.מ.

54. ש.מ.

בית הספר האזרחי לאומנויות:

שיקום השווקים כהזדמנות להקמת סדנאות

מניע ראשי למאמציו של אשבי בעיר הייתה הכוונה להצליח להחיות כאן את רוח הגילדה למלאכות היד שנאלץ לסגור באנגליה עשר שנים קודם לכן. הוא היה נחוש להעמיד בירושלים קהילת בעלי מלאכה פעילה, שתכלול מערכת של סדנאות עבודה, חנויות לשיווק התוצרת ובית ספר להכשרת שוליות. כבר בדו"ח המלאכות הופיעה מטרה זו: הוא הצביע על כך שבשוק אל-עטרין בעיר העתיקה, הקרוב לשוק מוכרי הכותנה ("סוק אל-כתאנין"), "יש מספיק מקום מאחור והבניין, כמובן, יכול לשמש למטרות ציבוריות, אולי חינוכיות. זה יכול להיות אחד ממרכזי בית הספר [לארטס אנד קראפטס]"⁵⁵.

בתור מחנך ויזם, הבין אשבי את הפוטנציאל העצום של השווקים העזובים של העיר העתיקה, מבנים שהאגודה למען ירושלים בחרה לשמר. אותם "רחובות אוריינטליים מפוארים מקוריי-קמרונות" יכלו לשמש אכסניה לבית הספר המתקדם. זו הסיבה לכך שבין מיזמי האגודה הראשונים היה ניקוי, פינוי ושיקום השווקים העתיקים והפיכתם למרכז למלאכות מסורתיות כמו אריגה, נגרות, מסגרות, סיתות אבן, קרמיקה וזכוכית. לא בכדי בחר אשבי להתחיל בשוק מוכרי הכותנה, יצירת מופת של האדריכלות הממלוכית מן המאה ה-14, שעמד בחורבנו והיה צורך דחוף לשקמו. לאחר פעולות ניקוי וחיזוק הקמרונות, הוא פתח את החנויות לאורכו והפך אותן לסדנאות. בדו"ח המלאכות מופיע תצלום המראה את השוק, נקי ומשוקם, לקראת חנוכתו.

זו הייתה ראשיתו של בית הספר האזרחי לארטס אנד קראפטס, שאשבי ראה בדמיונו מתפרש לפי מחלקות בכל שוקי העיקר העתיקה, כשמרכזו היה עתיד להיות במצודת דוד. בשוק מוכרי הכותנה הוא ארגן סדנאות לאריגת שטיחי צמר ובהן ארבעים נולים אנכיים פעילים. הוא אף הקים שיטת חניכות מובנית, אשר כללה חתימת חוזה שוליות מחייב בין המנחה המסטר להורי החניכים; התלמידים שגייס היו נערים צעירים מן הקהילה הערבית-סורית וגם ארמנים. אשבי כינה את המיזם "נולי ירושלים" (the Jerusalem Looms), יזמה שהתחילה מטעם הצלב האדום ושהאגודה למען ירושלים אימצה ופיתחה הלאה.⁵⁶

תמונה 7:

חניכי סדנת האריגה בפתח שוק

מוכרי הכותנה, 1919, מסטר הסדנה מר שוקרי בטטו, שני משמאל; סטורס במדים במרכז; אשבי, עוטה שפם ובביגוד אזרחי מאחוריו מימין (Visual materials from the Papers of John D. Whiting, John D. Whiting Collection, Library of Congress, Washington)

אשבי פרסם ברשומות האגודה שני תצלומים שביטאו בעבורו את עתיד האמנויות בירושלים: באחד, חניכי בית הספר בתלבושתם האחדה עם מסטר סדנת האריגה, מר שוקרי בטטו, שני משמאל, רונלד סטורס בקדמת התמונה במרכז ואשבי, עוטה שפם ובביגוד אזרחי, מאחוריו מימין, עומדים בפתח השוק (תמונה 7). התצלום האחר מתעד את טקס חתימת חוזה החניכה לשוליות הסדנה לאריגה, ובו רונלד סטורס נושא דברים במרכז, וחניכי אגודת פרוג'רוזלם,

משפחות ואורחים, יושבים בשוק מוכרי הכותנה המשוקם, שנהיה חלק מבית הספר העירוני לארטס אנד קראפטס. מלכתחילה היה שוק הכותנה קשור לאומנויות הטקסטיל, שהרי הוא נבנה בעבור סוחרים אשר טוו, צבעו, ארגו ומכרו את מרכולתם במקום. לפיכך, תכניתו של אשבי הייתה בעלת מעלה אחת ברורה: המשכיות המכבדת את רוח המקום וממשיכה מסורת מימי הביניים. זו הייתה הגשמה חלקית של חזונו של בית הספר לארטס אנד קראפטס בירושלים.

כאמור, ב־1922 חזר אשבי עם משפחתו לאנגליה. ב־1927 קודם סטורס בדרגה ומונה לנציב העליון של קפריסין, ובעקבות זאת עזב את העיר, וזאת אף שבעבורו, כפי שכתב בזיכרונותיו, "אין קידום אפשרי לאחר ירושלים". עקב כך, הוחלט לפרק את פרוג'רוזלם.

קונצנזוס ואנטגוניזם: הקשר של אשבי עם בצלאל

כאשר משחזרים את פועלו של אשבי בירושלים, אחת העובדות המסקרנות היא העדר קשרי עבודה עם בוריס שץ,⁵⁷ מייסד בצלאל, שכן, בין שתי הדמויות האלה רב המשותף: שניהם בני אותו הדור – שץ היה צעיר מאשבי בארבע שנים; שניהם היו חניכים בתנועת הארטס אנד קראפטס, תלמידים מוצהרים וממשיכי תורתו של ויליאם מוריס, אשר פעלו באותו הזמן ובאותו המקום למען מטרות דומות. יתרה מזאת, מבחינה פוליטית, אשבי ושץ הזדהו עם הסוציאליזם האוטופי ועם הגותו של ג'ון רסקין, וברוח זו פעלו נמרצות לחידוש ארגון הגילדות ולהקמת קומונות

57. בוריס שץ, (1867-1932) צייר ופסל, יוזם ומייסד בצלאל, אקדמיה לאמנות ועיצוב, ירושלים.

55. ראו: C.R. Ashbee, "Report on the Arts and Crafts of Jerusalem and District", illustrations 123, 124. 56. לפירוט על שיקום שוק מוכרי הכותנה והקמת בית הספר לאומנות, ראו: "One of the most splendid of the vaulted streets of the East": Ashbee's Reconstruction and Rehabilitation of the Cotton Market in the Old City in: Rapaport, *Conflicting Visions*, pp. 64-76.

של אמנים, כי ראו חשיבות ראשונית בהבטחת פרנסתם.⁵⁸ מלבד היותם שניהם אמנים יוצרים, אשבי ושץ היו גם סופרים וראו בחינוך לאמנות אחד מייעודיהם העיקריים.⁵⁹ ואולם, הקשר האמביוולנטי של אשבי לבצלאל, שנע בין הסכמה לעוינות, התחיל בזמן הכנת דו"ח המלאכות של ירושלים.

כאמור, בשנת 1918 סקר אשבי את מצב האומנויות בירושלים ואת המוסדות הרלוונטיים שבהם לימדו או יצרו מוצרי אומנות. בסעיף 133 בדו"ח המלאכות התייחס אשבי למה שהוא כינה "ניסוי בצלאל" (the Bezalel experiment). בפסקת מבוא הפונה לסטורס, מזמין הדו"ח, הוא הזכיר לו ש"כאשר מסרת לי את מסגרת העבודה, ביקשת ממני לדווח לך במיוחד על אודות בית הספר בצלאל ועל המושבה האמריקנית. בעקבות זאת, הקדשתי לאלו תשומת לב גדולה מהרגיל והם נמצאים בראש הפרק השלישי בדו"ח, שדן בבתי ספר ומוסדות דתיים שבהם לומדים או יוצרים קראפט".

בדו"ח המלאכות אשבי מציין את בוריס שץ פעם אחת בלבד. הוא מכנה אותו "החסידי הפעיל" מאחורי החנויות ובית הספר בצלאל, שלדידו, יש להתייחס אליהם כאל גוף אחד. כאשר ביקר אשבי בבצלאל, שץ היה בגלות, ובשל המלחמה כלל לא היה ברור מה עלה בגורלו. ככל הנראה, אשבי הניח ששץ אינו עוד בין החיים ודיבר עליו בזמן עבר. "הוא היה אידיאליסט", כתב אשבי, ובהמשך דיווחו לסטורס סיפר כיצד אנשי בצלאל, על סף הדמעות, הראו לו את השאריות מתחרויות הספורט ומתפאורות של ההצגות וערבי המוזיקה שכונן שץ. גם בכך יכול אשבי להזדהות עם שץ, שהרי הוא עצמו ארגן בעבר דברים דומים; בדו"ח הוא העיר ש"כל מחנך אמתי יודע שאומנויות וחינוך אחד הם, וכל מי שעובד טוב בידיים מרגיש סימפטיה לשירה, למחול ולתאטרון".⁶⁰

אשבי דיווח שאף על פי ש"ד"ר שץ טען שניסוי בצלאל היה מאוזן ועצמאי מבחינה כלכלית", לאחר 11 שנות קיומו הוא העריך שהמוסד שקע בחובות ושהמאזן השלילי של שלוש השנים 1915-1918 הגיע לשלושת רבעי מיליון פרנק. אך בעקבות ניסיונו האישי המר בגילדת האומנויות, הוא ציין שקשה מאוד לאמוד הפסד ביזמות מסוג זה, כי הערכת ערך השוק של מוצר על ידי רואי החשבון שונה מהערכת היוצרים. על כן, הוא ראה את המוסד בחיוב והעיר שלדעתו, יותר מכל יזמה אחרת בארץ ישראל, היה בצלאל קרוב להשגת המשימות שנבדקו על ידו בדו"ח.⁶¹

אשבי וסטורס, שוחרי אמנות חדי-עין ואיני טעם בענייני עיצוב, לא התלהבו במיוחד מתוצרת בצלאל. להפך, ביקורתם הייתה חריפה. הם ראו בגיוס האומנות למטרה פוליטית-לאומית מעשה משוחד ומוטה. לטעמם, דגש יתר בנושאים תנ"כיים וציוניים חיבל ברמה האמנותית של היצירות והוריד מערכן.⁶² לאחר ביקור שערך, כתב סטורס:

אין אני יכול לזכור אלא שורה ארוכה של תמונות שולמית, ירמיה, רבנים בבתי כנסת ופליטים בשלג. מרבדים "אמנותיים" היו מעוטרים בתמונותיהם של הרצל או של סמואל, ובמאפרות נחושת הייתה חרותה המנורה עם שבעת נרותיה או חותמת המלך שלמה. ייתכן כי עמדה זו או מוצגים אלו נתנו דחיפה לביטוי הלאומי, ובייחוד כפי שטופח בבית הספר לאמנות בצלאל, אך היה בהם גם משום שלילת האמנות ולפעמים הביאו כליה על האמנות.⁶³

פרט היסטורי נוסף מעיד על חילוקי דעות אלו בענייני עיצוב. בשנת 1912, שש שנים לאחר ייסוד בצלאל, הקים שץ ביתן למכירת סחורות אמנות מטעם בית הספר, סמוך לשער יפו, מחוץ לחומה. זה היה מתקן קצת קלוקל בעיצובו, ביתן עץ מצופה פח מעובד בניסיון לדמות קירות אבן, כולל חרכי ירי עליונים, ובו הכתובת "בצלאל" במעלה מגדל דמה בשער, ופתחים נאו-אוריינטליסטיים בשערי הביתן. אין ספק כי מראהו צרם לנוכח חומת העיר העתיקה ומגדל דוד ברקע. (תמונה 8)

תמונה 8:
ביתן בצלאל מחוץ לשער יפו, 1913. בוריס שץ (?) ניצב מימין לפתח השער. (צילום: ארכיון מוזאון ישראל)

58. בדומה לאשבי בקוטסוולדס, הגשים שץ את תורתו של רסקין והקים קומונה של צורפים בבן שמן. על קהילת בן שמן, הישינה וגורלה, ראו: גדעון עפרת, "מושב בצלאל בבן שמן 1910-1913", קתדרה, גיליון 20 (1981): 123-164; יעל גילעת, **צורפות בכור היתוך: אומנויות יוצאי תימן והתהוותה של התרבות החזותית הלאומית בישראל 1882-1967**, באר שבע: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות: אוניברסיטת בן גוריון, 2009; *Bezalel and Ben Shemen: The Revival of the 'Bottega' and of the Guilds*, Assaph. Vol. 7 (2002): 115-138.

59. מנגד, חייבים לציין את ההבדלים המהותיים ביניהם. אף שעל פי ההלכה היו שניהם יהודים, אשבי לא ראה את עצמו ככזה; להפך, ניתן לומר שבתגובה הוא פיתח מידה של אנטישמיות שהייתה מקובלת בחברה העילית הבריטית. כאשר ב-1903 הכיר שץ את הרצל ונעשה ציוני נלהב; אשבי מצדו התבונן בסקרנות מבודחת בהתיישבות החלוצית בארץ, אך הסימפטיה שלו נשתה לכיוון השאיפות הערביות.

60. הכינוי באנגלית הוא "working enthusiast". ראו: Ashbee, *Report on the Arts and Crafts*, 54 r (51), para. 135. בתקופת גלותו של שץ החליף אותו אהרון שור בניהול בית הספר, וסביר להניח שהוא היה בין אלו שקיבלו את אשבי בביקורו בבצלאל. על פעילותו של אשבי בחינוך לאומנויות בשילוב הפקות דרמה, שירה ומוזיקה, ראו: Crawford, C.R. *Ashbee*, op.cit, passim.

61. אשבי מסייג: למעט אולי עוד שני מוסדות: בית הספר של העלמה גרירסון ובית הספר המקצועי שליד בית היתומים שנלך. 62. בהטלת ביקורת זו הם לא היו היחידים. באותה התקופה, לדוגמה, ביקר י"ח ברנר את מה שכינה "הציונות הריקלאמית" – התעמולה המפורשת שבתוצרת בצלאל, וטען שתלמידי האקדמיה "נפלו לקרבן על מזבח הריקלאמה". ראו: יוסף חיים ברנר, "מחיי ירושלים", בתוך: **כל כתבי י. ח. ברנר**, כרך ב', תל אביב: הקיבוץ המאוחד ודביר, 1960, עמ' 107.

63. ראו: סטורס, **זכרונות**, כרך ג', עמ' 671.

ב־1913 נחנך הביתן, והוא הכיל חנות למכירת מזכרות וחפצים מתוצרת המוסד וחלל תצוגה. המיקום האסטרטגי העמיד את תוצרת בצלאל במקום נגיש לתיירים ולכל הנכנסים לעיר העתיקה. מאוחר יותר נשרף הביתן, אך שוקם ונפתח מחדש ב־1918. סטורס ערך אז ביקור רשמי שעורר תקוות רבות: הביתן וחלונות הראווה שלו היו עמוסי סחורה: חפצי חן, עבודות מתכת וכסף, כלים, מרבדים ותכשיטים, מוצגים בוויטרינות ובדלפקים מזוגגים.

אך עד מהרה התבדו תקוות אלו. באותה העת התנוסס מעל שער יפו מגדל שעון שהוקם ב־1907 לכבוד יובל מלכותו של הסולטן עבדול חמיד השני. אשבי, סטורס ואגודת פרוֹג'רוזלם החליטו בלא נקיפות לב להרוס את מגדל השעון, בטענה כי אינו מתאים לחזות העתיקה של חומת העיר וכי הוא מבנה פולשני, הפוגע ביופיין המקורי הצח של חומות סולימן המפואר. זאת, כחלק מפעולה מסיבית "לפינוי חומות העיר העתיקה וסביבתן המיידית מכל מבנה זר שהתווסף אליהן בשל הזנחה או שיקול דעת מוטעה של השלטון".⁶⁴ קל וחומר, שניהם – המושל הצבאי והיועץ האזרחי של העיר – הורו על פירוק ביתן בצלאל והביאו לחיסולו הסופי של המבנה. השיקול של שימור יפי העיר קדם בהרבה לשיקול של פרנסת אומני בצלאל.

סיכום

עבודתו של אשבי בירושלים היא קורפוס רב־משמעות, הכולל חקיקה עירונית, כתיבה אקדמית, תיעוד וחקירה היסטורית, לצד מיזמים של בינוי ועיצוב עירוני, תכנון נוף, שימור ושינוי ייעוד של בניינים היסטוריים, עיצוב אדריכלי, עיצוב פנים ועיצוב ריהוט. זה היה ניסיון מרתק, הראוי ללימוד נוסף ובעיקר להערכה ולהכרה רחבות. הקשר הייחודי שהגה אשבי בין שימור חזותה הכללית של ירושלים, חינוך לאמנות ופיתוח המלאכות העממיות, המלווה במאמץ ליצור תשתית חיובית של שיתוף ודו־קיום בין כל הקהילות בעיר, מעורר השתאות. גם אם המטרות המרחיקות לכת הושגו באופן חלקי וזמני בלבד, מקצת התוצאות של יזמותו עדיין מעצבות את המציאות העכשווית, כמאה שנה מאוחר יותר, ובהן: שימור ופינוי חומות העיר העתיקה, פתיחת הטיילת מעל החומות, חוק העזר העירוני המחייב בנייה באבן בירושלים, שימור אומנות הזכוכית החברונית והבאת אומנות הקרמיקה הארמנית לעיר. מבחינת תיעוד הניסיון בזמן אמת, נותרו שלושה פרסומים עיקריים: שני ספרים שהם הרשומות הרשמיות של הישגיה של אגודת פרוֹג'רוזלם (האגודה למען ירושלים); האחד, בתקופת הממשל הצבאי (1918–1920) והאחר, המסכם

את השנתיים הראשונות של הממשל האזרחי תחת הרברט סמואל כנציב עליון (1920–1922). בשל האופי האקדמי של ספרי הרשומות האלה, ועקב איכות הדימויים הרבים המשולבים בטקסט, הם משמשים כיום חומר מחקר מקורי ומעולה. הספר השלישי שפרסם אשבי על אודות התקופה הוא "מחברת פלשתינה", מעין יומן אישי הסוקר את שנותיו בארץ.⁶⁵ כפי שמעיד בבירור מכתבו לחבר בחורף של שנת 1920, היה אשבי גאה ומרוצה מפועלו בארץ:

אני מאושר מאוד כי הנני עסוק כל כך ביצירה. יש לנו דברים באמת גדולים בדרך. התחלתי שתי תעשיות מלאכה חדשות, שיקמתי כמה רחובות ישנים, אני מעצב פארקים וגינות ציבוריות, משמר את חומותיה של אל־קודס, בניתי מחדש את נבי סמואל, ייסדתי שיטת הכשרה לשוליות האורגים, אני מתכנן דרכים, פארקים ושווקים חדשים [בירושלים] ואני נמצא באמצע התכנון של חצי תריסר בניינים. (למעשה, הפקתי עבודה יצירתית במשך 18 החודשים האחרונים יותר ממה שהתאפשר לי לעשות באנגליה ב־18 השנים האחרונות).⁶⁶

מבחינת עולם הקראפט, ניפוח והדפסת זכוכית, קרמיקה וגילוף בעץ זית היו תכניות חלוציות שבישרו על מה שכיום נהוג לכנות פיתוח בר־קיימה לביטול העוני במדינות מתפתחות; תכניות המשתמשות באומנויות כאמצעי לקידום חברתי ולשיתוף פעולה בחברות רב־תרבותיות. מוסד המלכה נור, אשר נוסד בירדן ב־1979, על סדנאותיו ומרכזי שיווק המלאכות שבו, פעל לאורך שנים על פי קווים דומים מאוד לאלו שהתווה אשבי בירושלים.⁶⁷ בשנים הראשונות של המנדט הבריטי הוא הצליח להפוך את ירושלים בו־זמן לאזור מבחן לרעיונות המתקדמים ביותר בקיימות עירונית ולמוצב האחרון לשגשוגה של תנועת הארטס **אנד קראפטס**.⁶⁸ [תמונה 9]

65. ראו: C. R. Ashbee, (ed.), *Jerusalem 1918-1920: Being the Records of the Pro-Jerusalem Council during the Period of the British Military Administration*, London: John Murray, 1921; C. R. Ashbee, (ed.), *Jerusalem 1920-1922: Being the Records of the Pro-Jerusalem Council during the First Two Years of the Civil Administration*, London: John Murray, 1924; C. R. Ashbee, *A Palestine Notebook, 1918-1923*, London: William Heineman, 1923

66. ראו: C.R. Ashbee, "Letter to Goldsworthy Lowes Dickinson from Jerusalem", 10 February 1920: GBR/0272/ CRA/1/45, The Papers of C. R. Ashbee, King's College Archive Centre, Cambridge Noor Al Hussein Foundation (NHF), Jordan

67. טענה זו הושמעה על ידי ג'וזף ריקוורט, אחד ההיסטוריונים והמבקרים המובילים של הארכיטקטורה בזמנו, בהרצאתו: Joseph Rykwert, "The Last Flowering of the Arts and Crafts?" *Jerusalem and the British Mandate – Legacy and Interactions International Conference*, Session IV: *Architecture in Jerusalem during the British Mandate: Historicism vs. Modernism*, Mishkenot Sha'ananim, Jerusalem, Israel, March 2001

64. אשבי כינה תופעה שלילית זו "encroachment" – משמע, פלישה או הסגת גבול של אנשים פרטיים לשטח שהוגדר על ידי האגודה למען ירושלים כציבורי, פתוח ונתון למדיניות שימור מחמירה ביותר.

תמונה 9:

מלאכות למען ירושלים, 1918, מן המקצועות והאומנויות שסקר אשבי, בכיוון השעון: סריקת כותנה, קדרות, עיבוד אם הפנינה, תכשיטי זכוכית, אריגה, מצרף מאוסף ויטינג, Visual materials from the Papers of John D. Whiting, John D. Whiting Collection, Library of Congress, Washington

השפעתה של תנועת הארטס אנד קראפט הגיעה לארץ עם שץ בראשית המאה העשרים, ודרך אשבי, בסוף מלחמת העולם הראשונה; אך בזמן היא הגיעה גם ב־1919 לגרמניה המובסת, ובה היא תכונן את הרעיונות לייסוד הבאוהאוס. אתוס התנועה השאיר את חותמה המפורש על תוכן המניפסט שכתב מייסדה ולטר גרופיוס, וכך, במרחק של מאה שנה, הוא נשמע מתאים גם לכוונותיו של אשבי בירושלים:

אדם צעיר שנובטת בו האהבה לפעילות חזותית יתחיל את דרכו כפי שנהגו בעבר, ברכישת מקצוע. [...] "אמנות כמקצוע" אינה קיימת. אין הבדל יסודי בין אמן לאומן. האמן הוא אומן נעלה. [...] היסוד המקצועי הוא הכרח לכל אמן. בו חבוי המקור הראשוני של העיצוב היצירתי. הבה ניצור גילדה חדשה של אומנים, ונסלק את האבחנה המעמדית שניסתה להקים מחסום של יוהרה בין האמן לבין האומן!⁶⁹

אין ספק שאשבי ראה את עבודתו בירושלים כבעלת משמעות מוסרית בין-לאומית, נוסף על חשיבותה האמנותית. עוד בראשית דרכו כיועץ אזרחי של העיר, הוא חתם את ריאיונו לעיתון הלונדוני **אובזרב** במשפט: "חייבים לזכור שמה שאנו עושים כעת בירושלים נעשה לא למען אומה אחת, כי אם לעולם כולו. משום שכללות הכול, היא [העיר] שייכת לעולם."⁷⁰ בניסויים האוטופיים-פרקטיים שערך בירושלים ובמחשבותיו על קראפט בארץ ישראל, פעל אשבי לפי ההכוונה הברורה של תורתו של ג'ון רסקין, אשר באחד הציטוטים המפורסמים ביותר שלו, קבע:

אנו רוצים שאדם אחד יעסוק כל הזמן בחשיבה, ואחר יעבוד כל הזמן, ואנו קוראים לאחד ג'נטלמן, אדם בעל נימוסים עדינים, ולאחר, פועל; בעוד שהעובד היה צריך לעסוק בחשיבה לעתים קרובות יותר והחושב היה צריך לעבוד יותר, וכל אחד מהם היה חייב להיות ג'נטלמן, במובן הטוב של המילה. כפי שזה, אנו הופכים את שניהם ללא-עדינים, האחד מקנא, האחר, אחיו, מזלזל ומתנשא. וגוף החברה כיום בנוי מהוגי דעות חולניים ומפועלים אומללים. ובכך, רק על ידי המלאכה ניתן להבריא את החשיבה, ואך ורק על ידי חשיבה תהפוך המלאכה למאושרת.⁷¹

69. תרגום לעברית: זיוה עמישי-מייזלש, אמנות בעידן טכנולוגי, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, ראו: Walter Gropius (1883-1963), *Bauhaus Manifesto*, 1919

70. "You must remember that what we are doing in Jerusalem is being done, not for any one nation, but for all the world. For, after all, it belongs to the world", in: "Jerusalem To-Day", *The Observer*, November 1918

71. ראו: E.T Cook and A. Wedderburn (eds.), *The Works of John Ruskin, Library Edition: 39 Volumes*, 1903-1912, Vol. 10, p. 201